

Вадим Арістов
(Київ)

„Лють бои оу Чернигова”: переміщення текстів про події 1230–1240-х рр. у літописанні XIII–XV століть

Походження спільних текстів, присвячених південноруським подіям 1230–1240-х років, у т. зв. Галицько-Волинському літописі (Іпатіївському та Хлебниківському списках) та новгородських і московських літописних зводах XV століття залишається дискусійним питанням в історіографії. Ключовим з цих текстів є опис бою під Черніговом, де застосовувалася стінобитна техніка. У галицько-волинському літописанні бій поміщено в контекст подій 1234 (1235) р., натомість у новгородських і московських зводах опис стосується штурму міста монголами в 1239 р. Найбільш впливовою в літературі є ідея про спільне джерело всіх зазначених творів, де бій читався в контексті монгольської навали. А отже, зводи XV століття краще відображають це гіпотетичне джерело. У статті обгрунтовано зворотню ідею: опис бою під Черніговом (і деякі інші фрагменти) було переміщено укладачами новгородських зводів XV століття, які використовували текст типу Іпатіївського/Хлебниківського.

В основних списках т. зв. Галицько-Волинського літопису¹, Іпатіївському (далі – Іпат.) і Хлебниківському (далі – Хлебн.), у статті 1234 р. (за хронологією Іпат.) міститься опис бою під Черніговом. Він є частиною оповідання про війну Данила

¹ Поняття *Галицько-Волинський літопис* є досить штучним і, гадаю, не цілком слушним. Те, що часто іменують галицькою і волинською „частинами” єдиного *Галицько-Волинського літопису*, правильніше вважати двома окремими творами. Їх можна називати *Галицькою* та *Волинською хроніками* або, коректніше, *Волинськими Першою та Другою хроніками* (такі означення вживатиму надалі). Обидва твори були сподучені наприкінці XIII ст. під час укладання *Літописця Руського*, відображеного в *Іпатіївському* та *Хлебниківському* списках. До нього ввійшли *Повість вremenних літ* та її три послідовних продовження – київське, галицьке та волинське. Див.: В. Ю. Арістов, *Коли і як виник Галицько-Волинський літопис?* „Ruthenica”, т. 11, 2012, с. 172–176; Idem, *Свод, сборник или хроника? (о характере древнерусских летописных памятников XI–XIII вв.)*, „Studia Slavica et Balkanica Petropolitana”, т. 1: Январь–Июнь, 2013, с. 113–114.

Романовича з чернігівський князем Михайлом та його союзниками². Під час походу в Чернігівську землю Данило та Володимир Рюрикович „поимаша гра^д многы по Деснѣ тоу же възаша и Хороборъ и Сосницю . и Снѣвскъ . ингы гра^д многии . и придоша же шпять Черниговоу створиша же миръ со Володимеромъ . и Даниломъ . Мьстиславъ . и Черниговъчи . люто бо бѣ бои оу Чернигова . шже и таранъ на нь поставиша . меташа бо каменемъ . полтора перестрѣла . а камень якоже можахоу . д . моужи силнии подьати . Ѡтоуда с миромъ преидоша Къвеоу”³.

Виділений фрагмент давно привертає увагу дослідників. У списках *Софійського Першого*, *Новгородського Четвертого* та другої добірки *Новгородського Карамзинського літописів* (далі – *Соф1*, *Новг4* та *НК2* відповідно), які традиційно об’єднують у т. зв. новгородсько-софійську групу літописів (далі – *НСГ*), а також у деяких інших літописних зводах (зокрема, у *Тверському*) опис бою під Черніговом і фраза про замирення читаються у зовсім іншому місці – під 1239 р., у розповіді про штурм міста монголами. Натомість у статтях 1234–1235 рр. розповіді про похід Данила в Чернігівську землю взагалі немає. Похід монголів в південну Русь (починаючи з епізоду взяття Козельська і до відходу Батия з Дунаю у степи) у цих пам’ятках описано аналогічно тексту *Інат*. Проте закінчується оповідь фразою, яка в *Інат*. стоїть набагато далі – „а Татарове воеваша до Володавы . и по шзерамъ много зла створше”⁴.

У такому вигляді текст читався не тільки в протографі літописів *НСГ*, а й у спільному протографі *Тверського літопису* (далі – *Тв*), а точніше *Ростовського зводу 1534 р.*, і протографі літописів *НСГ*⁵. За стеммою Тимофія Гімона, *Тв* походить не безпосередньо від протографа *НСГ*, а вони разом мають спільного предка⁶. У тому ж місці опис „лютого бою” читається і в *Московському літописному зводі 1470-х рр.* (далі – *МЛЗ*), у якому використано літопис, близький до *НСГ*⁷.

Нижче наведу фрагмент під 1239 р., який походить зі спільного протографа *НСГ+Тв*, за текстом *Соф1*⁸ та відповідні тексти *Інат*.

² *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далі: *ПСРА*], т. 2, Москва 1998, стб. 772–774.

³ *Ibidem*, стб. 772.

⁴ *Ibidem*, стб. 794.

⁵ Щоправда, у *Тв* текст дещо викривлений. *Тверской сборник*, [in:] *ПСРА*, т. 15, Санкт-Петербург 1863, с. 374–375. Натомість *НСГ* та *Інат* у цьому місці текстуально майже ідентичні.

⁶ Т. В. Гимон, *Редактирование летописей в XIII–XV вв.: различия между списками Новгородской I летописи*, „Труды Отдела древнерусской литературы” [далі: *ТОДРА*], т. 57, 2006, с. 112–119.

⁷ Далі використовую його в пізнішій редакції т. зв. *Московського літописного зводу 1479 р.* Див.: Я. С. Лурье, *Московский свод 1479 г. и его протограф*, „ТОДРА”, т. 30, 1976, с. 95–113; *Idem*, *Общерусские летописи XIV–XV вв.*, Ленинград 1976, с. 162–167.

⁸ *Софийская Первая летопись* [in:] *ПСРА*, т. 5, вып. 1, Ленинград 1926, с. 218–219.

<i>СофІ</i> 1239	<i>Inam</i> 1237
<p>Иную же рать посла на Черниговъ. Пришедше же послании, оступиша град Чернигов в силе тяжце. Слыша же Мьстиславъ Глебовичъ нападение иноплемненных на град и прииде на ня съ своими вои. Бившеса имъ крепко,</p> <p>лють бо бе бои у Чернигова, оже и тараны на нь поставиша, и меташа на нь каменемъ полтора перестрела, а камень же, яко же можаху 4 мужи силнии подьяти.</p> <p>И побеженъ бысть Мьстиславъ, множество от вои его избьено бысть. И град взяша и запаалиша огнемъ, а епископа оставиша жива и ведоша и въ Глуховъ.</p> <p>А оттоли приидоша къ Киеву с миромъ и смирившася съ Мьстиславомъ и Володимеромъ и съ Данилом.</p>	<p>в то же время посла на Черниговъ . Ѡбьстоупиша гра^а в силѣ тажцѣ . слышавъ же Мьстиславъ Глѣбовичъ . нападение на гра^а иноплемненьгѣ^а . приде на ны со всеми вои . бившимъса имъ .</p> <p style="text-align: center;">1234</p> <p><люто бо бѣ бои оу Чернигова . Ѡже и таранъ на нь поставиша . меташа бо каменемъ . полтора перестрѣла . а камень якоже можахоу . д̄ . моужи силни подьати></p> <p style="text-align: center;">1237</p> <p>побѣженъ бы^е Мьстиславъ . и и множество Ѡ вои его избьенгымъ бы^е . и градъ взяша и запаалиша Ѡгньмъ еп̄па Ѡставиша жива . и ведоша и во Глоуховъ</p> <p style="text-align: center;">1234</p> <p><створиша же миръ со Володимеромъ . и Даниломъ . Мьстиславъ . и Черниговъчи [лють бо бѣ бой...] Ѡтоуда с миромъ преидоша Къиевоу></p>

Співвідношення текстів теоретично може мати кілька пояснень. По-перше, протограф *НСГ+Тв* міг запозичити ці фрагменти з відомого нам тексту типу *Inam* і переставити їх на інші місця. По-друге, *Inam* та *НСГ+Тв* могли мати спільне джерело, але в протографі *Inam* було переміщено фрагменти, а отже *НСГ*, *Тв* і *МАЗ* подають їх в оригінальному контексті.

Поясненню цього „темного місця” присвячено чимало літератури. Однак у більшості випадків учені схилилися до ідеї про „спільне джерело”. Здається, початок такої тенденції поклав Олексій Шахматов. Він висунув припущення про загублений *Чернігівський літопис*, що став джерелом для гіпотетичного *Поліхрона* (він своєю чергою став джерелом *Inam*, літописів *НСГ* та московського літописання XV–XVI століть)⁹. У цьому *Чернігівському літописі* сюжет про облогу

⁹ А. А. Шахматов, *Общерусские летописные своды XIV и XV веков*, „Журнал Министерства народного просвещения” [далі: ЖМНП], 1900, часть 3–4: Ноябрь, с. 160–163.

Чернігова, на думку О. Шахматова, читався у контексті подій монгольської навали 1239 р. Надалі ідея про певне „південноруське джерело” (спільне для *Inam*, літописів *НСГ*, *Тв* та московських зводів кінця XV століть) міцно утвердилася в літературі, зокрема, завдяки працям Михайла Присьолкова, Арсенія Насонова і Юрія Лимонова¹⁰.

Таким чином виникла концептуальна рамка, в якій вирішувалося (або могло/повинно було вирішуватися) питання „переміщених текстів” про події 1230–1240-х рр. Вона передбачала пояснювати існування тотожних/близьких фрагментів *Inam*, *НСГ*, *Тв* і московських зводів за допомогою гіпотез про спільне (чернігівське? київське?) джерело, а не як наслідок використання і переробки тексту типу *Inam* у пізніших зводах.

Одну з перших спроб конкретизувати це джерело здійснив Володимир Пашуто. На його думку, твором, паралельно використаним у галицько-волинському та пізнішому новгородському та московському літописанні, був *Київський літопис 1238 р.*¹¹ Пізніше гіпотезу про київський літопис першої половини XIII століття (продовжений до 1246 р.) підтримав і розвинув Вадим Ставицький¹².

Спеціальну статтю облозі Чернігова присвятив Мартін Димнік¹³. Вчений обстоював думку, що фрагмент про розорення Чернігівської землі, „лютий бій” із застосуванням таранів та укладання миру в оригінальному тексті стосувався монгольського походу 1239 р. Цей невідомий, але правильний, текст – „південноруське джерело” – нібито відобразився у більшості літописів (хоч і пізніх), зокрема *НСГ*. Натомість в *Inam* зазначений фрагмент читається у помилковому місці. За М. Димніком, укладач літопису-джерела *Inam* був спантелечений згадкою Данила і Володимира та вирішив, що йдеться про події 1234–1235 рр. Тому він нібито й перемістив фрагмент і в такий спосіб деталізував опис „чернігівської війни” Данила, досить обмежений у початковому тексті. Схожої думки був Джон Феннел, який не сумнівався у тому, що „лютий бій” стався під час монгольського штурму Чернігова в 1239 р.¹⁴

Із частковою критикою ідеї про „південноруське джерело” *Inam* і *НСГ* виступив свого часу Сергій Черепанов¹⁵. Він показав, що спільні фрагменти цих літописів запозичені з протографа *Inam* і/або *Хлеви*, який не мав порічної розбив-

¹⁰ М. Д. Приселков, *История русского летописания XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1996, с. 85–86; А. Н. Насонов, *Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник*, „Проблемы источниковедения”, вып. 9, 1961, с. 350–385; Ю. А. Лимонов, *О южнорусском источнике Московского летописного свода конца XV в.*, [in:] *Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. Сборник статей к 70-летию академика М. Н. Тихомирова*. Москва 1963, с. 146–149; Idem, *Летописание Владимиро-Суздальской Руси*, Ленинград 1967, с. 112, 167–172. Див. також: Я. С. Лурье, *Общественно-политические летописи XIV–XV вв.*, с. 87, 99–100; А. Н. Ужанков, *Летописец Даниила Галицкого*, [in:] *Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII вв.*, Москва 2009, с. 307–308.

¹¹ В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, с. 21–67.

¹² В. Ставицький, *Київ і київське літописання в XIII столітті*, Київ 2005, с. 20–51, 70–71.

¹³ М. Dimnik, *The Siege of Chernigov in 1235*, „Mediaeval Studies”, vol. 41, 1979, p. 387–403.

¹⁴ J. L. I. Fennell, *Russia on the Eve of the Tatar Invasion*, „Oxford Slavonic Papers”, vol. 14, 1981, p. 10.

¹⁵ С. К. Черепанов, *К вопросу о южном источнике Софийской I и Новгородской IV летописей*, „Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР”, т. 30, 1976, с. 279–283.

ки тексту (наслідок чого – „вольність” новгородських книжників у поводженні з його матеріалами). Зокрема, переміщення опису „лютого бою” у літописах *НСГ*, на думку С. Черепанова, несе слід запозичення з того місця *Inam*, де він нині читається. Цей слід – „незрозуміле і неправдоподібне” повідомлення про примирення татар з Данилом, Володимиром і Мстиславом. Отже, новгородські зводи використали текст *Inam* у відомому нам вигляді.

Але разом з тим, дослідник вважав, що в джерелі *Inam* опис бою читався там само, де в *НСГ*. Тобто, галицько-волинський книжник нібито вписав „лютий бій” у неприродний контекст подій 1235 р., а укладачі зводів XV століття „повернули” його на законне місце. Більше того, С. Черепанов припустив, що „південноруське джерело” *Inam* безпосередньо використано в *МАЗ*. Підставою послужило те, що оповідь про бій під Черніговом під 1239 р. позбавлена недоречної фрази про укладання миру (як у *НСГ*). Таким чином, основна ідея – про „південноруське джерело”, спотворене в *Inam* і точніше відтворене у пізніх літописних зводах, – не постраждала.

Нещодавно спробу встановити істинне співвідношення текстів здійснив Олександр Майоров. Дослідник намагався реконструювати гіпотетичну *Повість про побойще Батыеве*, яка нібито стала спільним „південноруським джерелом” галицького літопису та новгородських і московських зводів¹⁶. Зокрема, опис „лютого бою”, на думку дослідника, у літописах *НСГ* (зокрема в *СофІ*) читається на правильному місці, де він був у *Повісті*. Натомість в *Inam* його переміщено¹⁷. Так само нібито розірвано останню фразу *Повісті* про стояння монголів три літа і воювання до Володави і її другу частину поміщено в інший контекст¹⁸. Деякі інші фрагменти (про взяття низки містечок по Десні, про чернігівського єпископа Перфурія, якого залишили живим і „пустили” у Глухові, про мир між руськими князями і монголами) у пізніших зводах теж нібито читаються відповідно до гіпотетичного „південноруського джерела”.

Слід відзначити позицію дослідників, які вирішували питання співвідношення обговорюваних текстів у протилежний спосіб.

У своїй праці про *Галицько-Волинський літопис* Антін Генсьорський загалом підтримав ідею „спільного джерела”. Різницю у розташуванні деяких текстів в *Inam* і *Хлеби* та новгородських і московських зводах він пояснював тим, що на одній зі стадій розвитку галицько-волинського літописання XIII століття цілісний текст джерела було розірвано кількома вставками. Проте конструкція вченого була складнішою. *Південноруський літопис* (услід за О. Шахматовим А. Генсьорський називав його *Чернігівським*) нібито спершу покористувався раннім галицьким

¹⁶ А. В. Майоров, *Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Часть первая*, „Rossica antiqua”, т. 1 (5), 2012, с. 33–70. Див. також: Idem, *Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Часть вторая*, „Rossica antiqua”, т. 2 (6), 2012, с. 43–113.

¹⁷ Idem, *Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Часть первая*, с. 47–76; Idem, *Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Часть вторая*, с. 74–78.

¹⁸ Idem, *Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Часть вторая*, с. 61–74.

літописом, а потім став джерелом як для нового редактора *Галицько-Волинського літопису*, так і для пізніх зводів¹⁹.

Дослідник був упевнений, що опис „лютого бою” від початку читався там, де й нині в *Іпат*. Перемістив його, разом з недоречним повідомленням про укладання миру, автор гіпотетичного *Чернігівського літопису*. Йому, за А. Генсборським, сподобалася фраза про тарани і він прикрасив нею оповідь про взяття Чернігова монголами. Епізод про чернігівську війну Данила він пропустив. Новгородські та московські зводи успадкували вже цей варіант тексту. У „сухому залишку” – думка А. Генсборського про органічність опису „лютого бою” в контексті подій 1234–1235 рр. та його пізніше переміщення.

О. Романова писала про те, що в літописах *НСГ* фрагменти про бій під Черніговом запозичено з тексту типу *Іпат/Хлебн*. Але водночас дослідниця визнала існування „південноруського джерела” *НСГ*, звідки нібито походять додаткові (порівняно з *Іпат/Хлебн*) повідомлення²⁰. Принципово проти думки щодо неприродності опису „лютого бою” у відповідному місці *Іпат/Хлебн* виступив Микола Котляр, хоч детально не обґрунтував свою позицію²¹.

Таким чином, помітно, що з часів О. Шахматова (і з його подачі) найбільшу популярність у науці має базова гіпотеза про переміщення опису „лютого бою” (і деяких інших фрагментів) у *Волинській Першій хроніці* та більш коректне відображення „спільного джерела” у новгородських і московських зводах. Відхилення від гіпотези порівняно нечисленні. Загалом її можна звести до двох ключових положень:

1. Опис „лютого бою” та деякі інші фрагменти більш органічно читаються в літописах *НСГ* і *МАЗ* та не могли бути запозичені до них із тексту типу *Іпат/Хлебн*.
2. Ці фрагменти в *Іпат/Хлебн* стоять не на своїх місцях.

Далі проаналізую доказову базу обох положень та спробую показати їхню хибність.

1. Усі суперечливі фрагменти, яким присвячена ця стаття, однаково читаються в *Іпат* і *Хлебн*. Це означає, що так читалося вже принаймні в їхньому спільному протографі, або в архетипі – оригіналі *Літописця Руського*. Традиційно вважається, що укладач протографа літописів *НСГ*, а також укладач *МАЗ* працювали з якимсь літописом чи „повістю”. Ніде окремо не зафіксований, цей гіпотетичний твір дублює *Іпат* і надає додаткові/інакші читання тільки в нечисленних випадках. „Південноруське джерело”, „не тотожне, але схоже на *Іпат*”, як „привид бродить по науковій літературі”.

Проте книжникам XV століття цілком міг бути доступним реальний, відомий нам текст *Літописця Руського*, власне у протографі *Іпат*. Можна вважати встановленим, що на початку XV століття у Новгород потрапив протограф *Іпат*,

¹⁹ А. І. Генсборський, *Галицько-Волинський літопис: процес складання; редакції і редактор*, Київ 1958, с. 17–24.

²⁰ О. В. Романова, *Ипатьевская летопись и Новгородско-Софийский свод*, [ін:] *Опыт по источниковедению. Древнерусская книжность. Сборник статей в честь В. К. Зборова*, Санкт-Петербург 1997, с. 63–64.

²¹ *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар*, за ред. М. Ф. Котляра, Київ 2002, с. 217–218.

список з якого – сам *Inat* – запозичив хронологію і деякі читання та глоси з літопису типу *СофІ*. Водночас у *СофІ*, точніше у протографі *НСІ+Тв*, було використано текст протографа *Inat*, останні частини якого ще не мали хронології²².

Ці обставини роблять ідею про „південноруське джерело” вкрай підозрілою і примушують розглянути простіший варіант – книжники XV століття переробляли відомий нам текст *Волинської Першої хроніки* в списку типу *Inat/Хлебн*. Варто пам’ятати й характер роботи укладача зводу – відстеження та відбір важливих/яскравих фрагментів та компонування їх у єдиному наративі. Саме з такої позиції слід розглянути сценарій запозичення з *Літописця Руського* до новгородського „загальноруського” та московського зводів. Обмежує повідомленнями за першу половину – середину XIII століття.

Походження унікальних читань *МЛЗ* за цей період можна пояснити, не звертаючись до ідеї особливого „південноруського джерела”, яке у зводі начебто використано незалежно від літописів *НСІ*²³. Покажу це на двох прикладах. Спершу звернуся до повідомлення про чернігівського єпископа, якого татари після взяття Чернігова відвели до Глухова і звідти „пустиша”. *МЛЗ* комбінував текст типу *СофІ* (який у даному випадку збігається з *Inat*) і текст типу *Лавр*²⁴. Це породило „додаткове” повідомлення порівняно з *СофІ*.

<i>СофІ</i>	<i>Лавр</i> ¹	<i>МЛЗ</i> ²
И град взяша и запалиша огнемъ, а єпископа оставиша <u>жива и велоша и въ</u> Глуховъ	Взаша Татарове Черниговъ . князи ихъ . въгъхаша въ Оугры . а гра ^а пожегше и люди избиша . и манастырѣ пограбиша . а еп^апа Перфурья пустиша в Глуховѣ	и град взяша и запалиша огнемъ, а єпископа оставиша <u>жива и велоша</u> <u>и в Глухово</u> и оттоле <i>пустиша</i> и

Як видно з цього прикладу, укладач *МЛЗ* намагався подати завершену і зрозумілу оповідь²⁵. Вона повніша і логічніша, ніж у двох його джерелах: єпископа

²² А. А. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, Москва–Ленинград 1938, с. 100–102; О. В. Романова, *Ипатьевская летопись и Новгородско-Софийский свод*, с. 59–66; *Ипатьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, Москва 1998, с. F; А. П. Толочко, *Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волинской летописи*, „Palaeoslavica”, vol. 13, no 1, 2005, с. 92–97; В. Ю. Аристов, *Из биографии Яна Вышатича*, „Ruthenica”, т. 9, 2010, с. 141–144.

²³ Водночас незалежне користування списком типу *Inat* цілком можливе.

²⁴ Літописи типу *СофІ* та *Лавр* були основними джерелами *МЛЗ*. Див.: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 2, часть 2, Ленинград 1989, с. 32–33.

²⁵ Аналізуючи роботу укладача *МЛЗ*, А. Насонов відзначав його літературну майстерність. Порівняно з його джерелами, текст зводу відрізняється ясністю, відсутністю суперечностей, невиправданих повторів і недоречних подробиць. Див.: А. Н. Насонов, *Московский свод 1479 г. И его южнорусский источник*, „Проблемы источниковедения”, вып. 9, 1961, с. 378–379. Втім, у багатьох випадках укладач зводу не скорочував, а додавав деталей, що показує фактичний матеріал, наведений самим же А. Насоновим. Проте вчений був схильний вбачати в цьому не ампліфікації тексту *Inat*, а використання особливого „південноруського джерела” – „редакцию, местами отличавшуюся от дошедшей до нас *Ипатьевской летописи*”. Ibidem, с. 377.

взяли живим, відвели до Глухова, а звідти відпустили. Утім, найкраща оповідь – не обов'язково оригінальна. Судячи з усього, так було й тут. Варіант *МЛЗ* став результатом свідомих зусиль укладача зводу з метою покращення і прояснення історії.

У світлі цього висновку слід розглядати появу в *МЛЗ* повідомлення про вбивство киянами послів Менгу²⁶. Його немає ані в *Іпат*, ані в літописах *НСГ* (а також у літописах, що відображають попередню стадію розвитку московського літописання XV століття, зокрема *Вологодсько-Пермському*²⁷). Це повідомлення варто вважати додатком укладача протографа *МЛЗ*, який „завершив історію” невдалого посольства. Джерелами московського зводу при цьому були цілком відомі тексти.

Слід звернути увагу на те, що мотив убивства монгольських послів присутній в оповіді про битву на Калці. У московський звід вона перейшла з літопису типу *Соф1* (а він своєю чергою відобразив аналогічну оповідь *НПЛ*²⁸). Укладач протографа *МЛЗ* уподібнив дві оповіді про посольства монголів, що закінчилися невдало для послів, але зрештою призвели до катастрофи руської сторони (поразка на Калці/взяття Києва і загибель Михаїла).

<p><i>Соф1</i>, 1224³ князи же рустии того <i>не послушааше</i> и послы Татарьскыя избиша, а сами поидоша противу имъ</p> <p><i>МЛЗ</i>, 1224⁴ князи же русьтии того <i>не послушааша</i>, но и послы Татарьскыя избиша, а сами поидоша противу имъ</p>	<p><i>Соф1</i>, 1240⁵ Меньгуканови же пришедъшу [...] и присла послы своя къ Михаилу и къ горожаномъ, хотяи прельстити. И <i>не</i> <i>послушааше</i> его.</p>	<p><i>МЛЗ</i>, 1240 Оному же пришедшу [...] и присла послы своя ко князю Михаилу Всеволодичу и ко гражаном, хотя прельстити их, и <i>не</i> <i>послушааша</i> его, <u>а посланных к ним</u> <u>избиша.</u></p>
---	---	--

Вперше вбивство татарських послів приписане Михаїлу в його *Житті*, проте тільки в одній редакції – т. зв. „поширеній редакції отця Андрія” початку XIV століття: „придоша послы от Батыя. онъ же видѣвъ словеса льсти ихъ. повѣлъ я избити”²⁹. На думку Антона Горського, саме звідси укладач московського зводу

²⁶ *Московский летописный свод*, с. 131.

²⁷ *Вологодско-Пермская летопись*, [ін:] *ПСРА*, т. 26, Москва–Ленинград 1959, с. 76.

²⁸ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* [далі: *НПЛ*], Москва–Ленинград, 1950, с. 62, 265.

²⁹ О. В. Досева, *Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков*, Москва 2009, с. 299. Тут помилково Менгу замінений на Батия.

запозичив мотив убивства послів³⁰. У згаданій редакції *Життя Михайла* цей мотив з'являється під впливом тієї ж розповіді про битву на Калці. За спостереженням А. Горського³¹, саме в цій редакції міститься вставка про перший прихід монголів на Русь: „бысть посланъ языкъ незнаемъ от Бога [...] се же слышавъ великий князь Мъстиславъ Роусьскый. събравъ силоу великоу и изиде противоу имъ. и ничтоже оупсѣ”³². Списки „поширеної редакції отця Андрія” мають псковське походження³³. Редакція найімовірніше створена в новгородсько-псковському регіоні, де був доступний новгородський літопис, що містив мотив убивства послів у розповіді про битву на Калці.

Отже, „унікальні” повідомлення *МАЗ* досить легко пояснюються компілюванням різних відомих джерел та редакторською роботою. Це означає, що його можна виключити з числа творів, які могли б скористатися „південноруським джерелом” XIII століття „через голову” *Інат* і *НСГ*.

Одним з традиційних аргументів на користь відображення в новгородсько-софійських зводах „південноруського джерела” XIII століття є те, що в їхніх текстах цілісно читається фраза, якою нібито закінчувалася оповідь про монгольську навалу, розірвана в *Інат/Хлеби*. Зокрема, в літописах *НСГ* кінець опису монгольського походу на захід має такий вигляд: „И стояша по побѣдѣ 3 лѣта, и воеваша до Володавы и по озеромъ, и възвратишася в землю свою, многа зла створиша крестияномъ” (*СофІ*). Виділений курсивом фрагмент у *Волинській Першій хроніці* стоїть значно далі за текстом. Для багатьох дослідників він виглядав відірваним, а структура оповіді – вторинною, тоді як літописи *НСГ* нібито правильно відобразили фінал гіпотетичної „повіді” про навалу Батія³⁴. Проте рознесення частин фрази у *Волинській Першій хроніці* не мало сенсу. Важко його уявити і з технічного боку (див. нижче). Натомість об'єднання двох різних повідомлень у протографі *НСГ+Тв* можна пояснити.

Закінчивши розповідь про похід Батія до „угрів”, волинський хроніст повертається назад і розказує про інші події, які сталися на Русі після відходу монголів на захід: „...бѣжаща Оугре . и гнаша ѣ Татарѣ до рѣкѣ Доунаѣ . **стояша по побѣдѣ три лѣтѣ . преже того** ѣхаль бѣ . Данило кнзъ . ко королеви Оугры...”³⁵. Тут ще не йдеться про відхід Батієвого війська в степи, а монгольський сюжет перервано, щоб надолужити паралельну сюжетну лінію і розказати, що в цей час діялося з Данилом.

³⁰ А. А. Горский, *Гибель Михаила Черниговского в контексте первых контактов русских князей с Ордой*, [in:] *Средневековая Русь*, вып. 6, Москва 2006, с. 144–148.

³¹ *Ibidem*, с. 147–148.

³² О. В. Лосева, *Жития русских святых*, с. 299. Орфографію спрощую.

³³ *Ibidem*, с. 191.

³⁴ Е. Осадний, *Ще раз про проблему історичних назв волинських міст, згадалих у статті 1240 р. Іпатійського літопису*, „Ruthenica”, т. 10, 2011, с. 79; А. В. Майоров, *Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Часть вторая*, с. 61–72.

³⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 787.

Після перерви волинський книжник знову повертається до татарської теми, згадає „угрів” і Батия та, найголовніше, чітко повідомляє, що Батий „воротилъса естъ изо Оугоръ”. „...Ростислава **розгнаша Татарове** . во Боркоу и бѣжа Оугры . и вдасть занъ . паки король Оугорьскыи дочѣрь свою . Данилоу же . боудоущоу во Холмѣ . прибѣже к немуу Половчинъ его . именовъ Актаи . рекыи **яко Батыи воротилъса естъ изо Оугоръ** . и ѿрадиѣ естъ на та два богатыра . возискати тебе . Манъмана . и Балаа . Даниль же затворивъ Холмъ . еха ко братоу си Василякови . пойма с собою Коурила митрополита . а **Татарове воеваша до Володавы . и по взерамъ много зла створше**”³⁶.

Останню фразу цього пасажу укладач зводу початку XV століття легко міг сприйняти за фінал походу монголів. Далі вже йшлося про час після повернення Батия (власне, про загибель чернігівського князя Михайла в Орді). Складна структура оповіді *Волинської Першої хроніки* сама провокувала об'єднати далекі і не пов'язані між собою фрази. Таким чином, дуже вірогідно, що укладач зводу перемістив уривок про „воювання до Володави”, щоб завершити свій виклад про монгольські походи. Пропустивши малоцікаві для нього внутрішні галицько-волинські сюжети, він красиво закінчив оповідь про походи Батия фразою з іншого контексту.

Загалом укладач протографа *НСГ+Тв* використав низку знакових епізодів з тексту *Літописця Руського* за XII–XIII століття³⁷. Власне у *Волинській Першій хроніці* його цікавили передусім фрагменти, присвячені монгольським походам на Русь, починаючи зі статті про битву на Калці³⁸. Її використовують *СофІ* і *Тв*, тоді як *Новг4* і *НК* у цьому місці не звертаються до *Літописця Руського*. Але дуже вірогідно, що в спільному протографі *НСГ+Тв* теж читалися уривки *Волинської Першої хроніки* зі статті про Калку. Описуючи навалу Батия, усі ці літописи солідарно залучають текст типу *Іпат/Хлебн*. В усякому разі виклад подій, уміщений між розповідями про два походи монголів на Русь, не міг пройти повз увагу укладача протографа *НСГ+Тв*. Саме в цій „зоні уваги” містився опис бою під Черніговом. Його незвичайність могла впасти в око укладача зводу. Крім того, цей текст входив у резонанс із пізнішим описом завоювання Чернігівської землі монголами: те саме місце, той самий персонаж – князь Мстислав Глібович.

Новгородський книжник не включив до свого зводу малоцікавий для нього сюжет про чернігівський похід Данила. Зате він „позичив” з нього яскравий опис бою під Черніговом та прикрасив ним і в такий спосіб покращив історію „Батиева побоїща”. Але ця операція була проведена не бездоганно. Текст був вирваний „з м'ясом” – з абсолютно недоречною в новому контексті ремаркою про замирення

³⁶ Ibidem, стб. 794.

³⁷ О. В. Романова, *Іпатъевская летопись и Новгородско-Софийский свод*, с. 63–64.

³⁸ Події після 1240 р. укладачів пізніх зводів мало цікавили. Так само (брак зацікавлення до локальних галицько-волинських подій після розриву політичних зв'язків і власне „відсутність історії” на розореному півдні) варто пояснювати припинення потоку „південних” повідомлень у *НПД*, редакції якої відобразили актуальне новгородське літописання XIII ст. Ця обставина була, як видається, хибно інтерпретована В. Пашутом як слід припинення на 1238 р. *Київського літопису*.

(кого?) з Мстиславом, Володимиром і Данилом³⁹. І це далеко не єдиний випадок у тексті за XIII століття, коли літописи *НСГ* містять специфічні деталі і стилістичні особливості, характерні саме для *Волинської Першої хроніки*⁴⁰. У *МАЗ* фрази про замирення немає. Однак це не свідчить про використання невідомого „справного” джерела⁴¹. Укладач московського зводу, вирівнюючи і гармонізуючи текст своїх реальних джерел (див. вище), видалив зайву інформацію.

Окреслений напрям текстуальної еволюції та „міграції” опису „лютого бою” повністю узгоджується з даними про хронологію літописних творів: *Літописець Руський* (кінець XIII століття) – протограф *НСГ+Тв* (перші декади XV століття) – *МАЗ* (1470-ті рр.).

2. Якщо все-таки вважати, що опис „лютого бою” у тексті *Волинської Першої хроніки* стоїть не на своєму місці, то як і чому він міг переміститися? У літературі пропонувалося кілька відповідей на це питання. Частина дослідників пояснювала зміну розташування фрагмента літературною редакцією галицько-волинських книжників⁴². Також переміщення могло бути механічним і відбуватися через плутанину аркушів у рукописі.

В *Іпат* і *Хлеби* існує група фрагментів, які читаються в різних місцях або (в *Іпат*) пропущені, що пов'язано зі змінами місця аркушів в оригінальному кодексі⁴³. За висновком Олексія Толочка, різний (іноді вкрай малий) розмір фрагментів пояснюється тим, що оригінал, з якого походять *Іпат* і *Хлеби*, був ілюмінованим кодексом⁴⁴. Цими спостереженнями спробував скористатися О. Майоров. Він припустив, що опис „лютого бою” читався в оригіналі *Галицько-Волинського літопису* в контексті розповіді про монгольську навалу. В подальшому, через порушення порядку аркушів, переписувачі помістили цей фрагмент в інше місце – під 1234 р. (за хронологією *Іпат*)⁴⁵. Подібним механічним переміщенням Євген Осадчий пояснював різне розташування частини фрази „про воювання до Володави”⁴⁶.

Чи є підстави вважати, що фрагмент про „лютий бій” зазнав механічного переміщення? Усі простежені А. Насоновим і О. Толочком переміщені чи пропущені фрагменти *Іпат* і *Хлеби* належать до останньої, волинської, частини *Літописця Руського*, тоді як „лютий бій” описано в „галицькій” частині. На відміну від переміщених текстів, які визначаються за різночитаннями *Іпат* і *Хлеби*, опис бою читається у списках на одному й тому ж місці. Гіпотетичні

³⁹ Протилежна позиція: А. В. Майоров, *Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Часть первая*, с. 60–65.

⁴⁰ А. П. Толочко, *Происхождение хронологии Ипатьевского списка*, с. 92–94.

⁴¹ А саме так вважав М. Димнік. М. Dimnik, *The Siege of Chernigov in 1235*, р. 394.

⁴² Ibidem; С. К. Черепанов, *К вопросу о южном источнике*, с. 281–283.

⁴³ А. Н. Насонов, *История русского летописания XI – начала XVIII века. Очерки и исследования*, Москва 1969, с. 229–230; А. П. Толочко, *Как выглядел оригинал Галицко-Волинской летописи?*, [in:] *Rossica Antiqua 2006. Исследования и материалы*, Санкт-Петербург 2006, с. 175–183.

⁴⁴ А. П. Толочко, *Как выглядел оригинал Галицко-Волинской летописи?*, с. 180–182.

⁴⁵ А. В. Майоров, *Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Часть вторая*, с. 74–78.

⁴⁶ Є. Осадчий, *Ще раз про проблему історичних назв*, с. 79.

маніпуляції з цим невеличким текстом могли б відбутися до або під час створення архетипу *Іпат/Хлебн*. Але якщо переміщення малих фрагментів зумовлювалися розташуванням на аркушах ілюстрацій, то вже джерело архетипу *Іпат/Хлебн* мало бути ілюмінованим (або ж надзвичайно малого формату). Проте це навряд чи можливо. Більше того, є підстави вважати, що текст *Волинської Першої хроніки* мав незавершений, якщо не чернетковий, характер⁴⁷.

Так само мало ймовірно, щоб зазначене переміщення відбулося після створення архетипу *Іпат/Хлебн*, тобто в одному з їхніх спільних протографів. Тоді треба було б передбачати як мінімум дві проміжні ланки між архетипом і збереженими списками. В одному б відбулося переміщення „лютого бою” та „володавського фрагмента”, в іншому – плаутанина аркушів наприкінці кодексу. Це означало би, що оригінальний кодекс і його список були однаково ілюміновані (або малоформатні) і погано зшиті. Складність такого сценарію, як і надуживання гіпотетичними сутностями, роблять його вразливим.

Але чому власне опис „лютого бою” традиційно вважають переміщеним фрагментом? Причина тому – тексти новгородських та московських літописів, де фрагмент читається в контексті монгольської навали. Але читання цих літописів можна пояснити без гіпотези про невідоме „південноруське джерело”, як результат переробки композиції *Іпат/Хлебн*. Відповідно ідея про те, що опис бою під Черніговом у *Волинській Першій хроніці* було штучно переміщено до статті 1234 р., втрачає ґрунт і мотив.

Разом з тим, фрагмент про „лютий бій” заслуговує на особливу увагу. Він досить показовий, бо ілюструє особливості побудови тексту всієї *Волинської Першої хроніки*.

Цей невеличкий текст – цілком органічна цеглина пам’ятки. Його словесна тканина сплетена під впливом слов’янського перекладу *Історії Юдейської війни* Йосифа Флавія – одного з головних джерел хроніки. Вислів „лють бои” є рідкісним для давньоруських оригінальних творів, зате зустрічається у Флавія – „бои лють”⁴⁸. В *Історії Юдейської війни*, де загалом безліч згадок про штурми укріплень за допомогою різного роду стінобитних машин, знаходимо опис роботи металевих техніки, де в чому схожий на наш. Тут підкреслено використання важких каменів та відстань ураження: „...поущающе **каменіе капное**. имже не токмо преднихъ оубиваху. но и задняя. **лѣтяше бо каменіе за двѣ врѣстѣ**. поражаа обрѣтаемаа. а друга дааняя постигаа и 30 чяди единою порази по ряду”⁴⁹.

Опис чернігівського бою згадує конкретний прилад – „таранъ”. Оскільки стінобитні машини в принципі активно використовували монголи, на думку частини дослідників⁵⁰, це свідчить про те, що в оригіналі текст стосувався штурму

⁴⁷ В. Ю. Арістов, *Свод, сборник или хроника?*, с. 118–121.

⁴⁸ *История Юдейской войны Иосифа Флавия. Древнерусский перевод*, т. 1, Москва 2004, 4526, 26.

⁴⁹ *Ibidem*, 4416, 40–441в, 1–6.

⁵⁰ С. К. Черепанов, *К вопросу о южном источнике*, с. 281; М. Dimnik, *The Siege of Chernigov in 1235*, р. 397–398; А. В. Майоров, *Повесть о ишествии Батыея в Ипатьевской летописи. Часть первая*, с. 54–60.

Чернігова військами Батия у 1239 р. Проте викликає підозру слово „тарань”. На тлі широкого вживання терміна „пороки” це унікальний випадок. У тій же *Волинській Першій хроніці* описи штурму давньоруських міст військами Батия згадують винятково „пороки”. Це вибиває опис бою з контексту оповідей про монгольську навалу на Русь, до якого цей текст часто прагнуть вписати. Придивімося ближче до терміна „тарань”. Для давньоруських джерел він унікальний⁵¹. Слово має західноєвропейське походження⁵², а не східне, що грало б на користь ідеї про застосування „таранів” монголами в 1239 р. під Черніговом. Натомість явно західний термін може свідчити про те, що новітню штурмову технологію застосувало військо не степовиків, а Данила.

За Максом Фасмером, руське „тарань” (через польське *taran* і німецьке *tarant*) походить від італійського *taranto* (латинське *tarantula*, скорпіон). Так називали штурмові машини, більше відомі з античних часів як скорпіони або онагри. Примітно, що це не були тарани в сучасному сенсі слова (їх називали овнами⁵³), а металні машини. Отже, хроніст охарактеризував дію „тарана” цілком правильно. Один з найдокладніших описів скорпіона подано у творі Амміана Марцелліна (цитую за російським виданням): „Когда дело доходит до боя, в прашу кладут круглый камень, и **четыре человека** по обеим сторонам машины быстро вращают навойники, на которых закреплены канаты, и отгибают назад стержень, приводя его почти в горизонтальное положение. Стоящий наверху машины командир орудия выбивает тогда сильным ударом железного молота ключ, который удерживает все связи машины. Освобожденный быстрым толчком стержень отклоняется вперед и, встретив отпор в эластичном тюфяке, выбрасывает камень, который может сокрушить все, что попадется на его пути. [...] Эта машина называется скорпионом [...] потому что она имеет торчащее вверх жало”⁵⁴.

Привертає увагу те, що волинський хроніст пише про „чотирьох мужів” і саме стільки людей, за Марцелліном, обслуговували скорпіона. Навряд чи це випадковий збіг, радше достовірність інформації хроніста. Проте функції обслуги тарана руський книжник (імовірно, далека від військової справи людина) описав хибно. Можна припускати, що його знання про таран вичерпувалося тим, що це метална машина і що її обслуговують четверо людей. Їхні обов’язки – підйом важкого каменя – він домислив сам.

Однак при цьому, здається, не обійшлося без літературного взірця. У *Київському літописі* під 1184 р. міститься оповідь про екзотичну зброю, що потрапила до рук половців: „посель баше . шканьгии и безбожгии и треклатгии Кончакъ . со множествомъ Половецъ . на Роусь похоупса . яко плънити хотя грады

⁵¹ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. 3, Санкт-Петербург 1912, с. 925 (тільки цей приклад).

⁵² *Этимологический словарь Макса Фасмера*, т. 4, Москва 1986, с. 21.

⁵³ Саме такий термін широко вживається у слов’янському перекладі Йосифа Флавія, під впливом якого формував свою мову галицький хроніст.

⁵⁴ Аммиан Марцеллин, *Римская история*, Москва 2005, с. 301.

Роускыѣ . и пожещѣ . шгньмь . баше бо шбрѣлъ моужа такового . бесоурменина иже стрѣлаше . живымь шгньмь . бахоу же и оу нихь лоуци тоузи . самострѣлнии . **шдва . . н̄ . моужь . можашеть напращи**⁵⁵. Пор. в описі „лютого бою”: „якоже **можахоу . д̄ . моужи силнии подѣати**”. Здається, що автор *Волинської Першої хроніки* використав опис „самострільних луків” як модель для власної розповіді про екзотичну зброю.

Попри літературність тексту, він відсилає до реальної події. Бої біля Чернігова підтверджує паралельне свідчення *Новгородського Першого літопису*: „Поиде князь Володимиръ Рюриковичъ съ кыяны и Данило Романовичъ с галичаны на Михаила Всеволодича Чермного къ Чернигову, а Изяславъ бѣжа в Половци; **и много воева около Чернигова, и посадь пожеже**, а Михаило выступи ис Чернигова; **и много пустошивъ около Чернигова, поиде опять**; и Михаило створивъ прелестъ на Данилѣ и много би галичанѣ и бещисла, Данило же едва уиде; а Володимиръ пришедѣ опять, сѣде в Києвѣ”⁵⁶.

Досить вірогідно, що „лютий бій” відбувся під час першого приходу Данила і Володимира під Чернігів (після повернення князів до Чернігова було укладено мир). Сценарій війни – досить звичний: не змігши взяти місто, нападники розорювали навколишні території. Аналогічна тактика описана у *Волинській Першій хроніці* раніше (1211 р. за *Інат*): „Лестько **не можаше приати Галича . но шедь воева школо Теробвля . и школо Мокклекова . и Збыража . и Быковень взать бѣ**”⁵⁷. Варто гадати, під час „чернігівської війни” союзники невдало штурмували місто, а потім відправилися спустошувати прилеглі землі. Власне, це підтверджує і новгородський літопис („**много пустошивъ около Чернигова**”⁵⁸), але, на відміну від *Волинської Першої хроніки*, не називає конкретних взятих градів.

Опис „лютого бою” відповідає стилю хроніки та, очевидно, має під собою реальну основу. Однак його місце в композиції тексту досить своєрідне. Лев Черепнин одним з перших слушно відзначав, що фрагмент „лишен композиционной стройности”. Він вважав це свідченням кількох шарів тексту та навіть усю оповідь про „чернігівську війну” сприймав за вставку⁵⁹.

Справді, „лютий бій” описано після повідомлення про укладання миру, а після повідомлення про бій повторено слова про мир. Леонід Махновець у своєму перекладі намагався узгодити виклад, поставивши перед словами „лютий бо був бій” двокрапку: „...І вчинили мир із Володимиром і Данилом Мстислав [Глібович] і чернігівці: лютий бо був бій коло Чернігова. Навіть і таран

⁵⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 634–635.

⁵⁶ *НПД*, с. 73–74. Наступна фраза цього пасажу *НПД*, що містить оцінку дій Изяслава, має паралель у тексті *Волинської Першої хроніки*: „И не ту бы того до сыти зла, но приде Изяславъ с погаными Половци в силѣ тяжцѣ и Михаило с черниговци подъ Киевѣ, и взяша Киевѣ” (*НПД*); „Изяславъ же . шдинако не престааше возвелъ бѣ Полевѣ на Киевѣ” (*Інат*). Щоправда, текстуальної близькості тут не помітно.

⁵⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 730.

⁵⁸ *НПД*, с. 74.

⁵⁹ А. В. Черепнин, *Летописец Даниила Галицкого*, „Исторические записки”, т. 12, Москва 1941, с. 249.

проти нього поставили, і метали каменем [на] півтора перестріли. А камінь [був такий], що його [ледве] могли чотири мужі сильні підняти. Звідти з миром прийшли вони до Києва”⁶⁰. Інакше кажучи, мир створили саме через те, що був бій. Утім, раціоналізація тексту за допомогою перекладу не знімає проблему його формування. Переклад завжди легітимізує текст-як-він-є, „сплощує” його, згладжує суперечності, які можуть свідчити про різні текстуальні пласти.

Опис бою вводиться зворотом „бо бѣ”. Цей і подібні (як-то „бѣше бо”) звороти поширені в тексті *Волинської Першої хроніки* і найчастіше трапляються в поясненнях-доповненнях, які розкривають причини/приводи певної події. Наведу кілька прикладів.

1226 р. (за *Inat*), черговий епізод протистояння за Галич: **„бѣаше бо король изнемогъса** . Льстькови же в то время идоущоу в помощь . Данилови же бранашоу емоу не помогати королеви . вномоу наипаче хоташоу . Данил же и Василко . посласта люди . своя къ братоу . не даста емоу прити . ѿтоудоу же возвративса иде во свою землю . изнемогъ бо са бѣ . ходивъ на воиноу . а король Оугорьскыи иде во Оугры”⁶¹. Пор. під 1234 р. „Даниль **бо** и вои его . **бѣ** истроудиласа поплѣнил бо бѣ всѣ Черниговьскыи страны . **воевалъ бо бѣ ѿ** крѣпна . до вознесения [...] Даниль **бо бѣ изнемогъса**”⁶².

На самому початку хроніки читаємо: „Собравшю же Роурикоу Половци и Роуси много . и приде на Галич . вставивъ мнискый чинъ . **бѣ бо приялъ боязни ради . Романовы** . И пришедшю емоу на Галич...”⁶³. І далі у тій же статті: „Данила^ж возма дадька передъ са . изииде изъ града . Василка же Юрьи поплъ с кормилицею возма . изииде дьбрею градною не вѣдахоу бо камо бѣжаще . **бѣ бо Романъ оубьень на Алахохъ . а Лестько мира не створиль**”⁶⁴.

Виділені слова в усіх фрагментах відсилають до попередніх подій, служать поясненням описуваної ситуації. Забігання назад/уперед та пояснювальні ремарки або екскурси різного обсягу, які порушують послідовність оповідей, дуже численні у *Волинській Першій хроніці*⁶⁵. Частина з них могла бути вставками до первинного тексту, частина – могла з’явитися одночасно з навколишнім текстом. У випадку „лютого бою” наявну композицію статті найкраще пояснює ідея вставки до первинного тексту.

Розгляньмо структуру всієї оповіді про „чернігівську війну”: „...посла же Володимерь рекии . помози ми брате . Даниль же вѣлъею любовью скоро собравъ полкъы поиде . Михаилъ же не стерпѣвъ ѿиде ѿ Києва . Даниль же поиде . ко

⁶⁰ *Літопис руський*, пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич, Київ 1989, с. 391. Подібним чином перекладав текст Теофіл Коструба: „Мстислав і чернігівці замирилися з Володимиром і Данилом, бо такий був завзятий бій коло Чернігова...”. *Галицько-Волинський літопис*, пер. Т. Коструба, ч. 2, Львів 1936, с. 10.

⁶¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 750.

⁶² *Ипатьевская летопись*, стб. 773.

⁶³ *Ibidem*, стб. 717.

⁶⁴ *Ibidem*, стб. 719.

⁶⁵ Пор. зізнання автора під 1254 р. (за хронологією *Inat*): „хронографоу же . ноужа есть писати все . и вса бѣвша . **ѿвогда же писати ѿпередная . ѿвогда же востопати в задная**.” (*Ibidem*, стб. 820).

Володимероу . и пойдоста Черниговоу и приде к нима . Мьстиславъ Глѣбовичъ . Ѡтоуда же поидоша плѣначи землю поимаша гра^а многы по Деснѣ тоу же взаша и Хороборъ и Сосницю . и Снѣвскъ . ингыи гра^а многии . и придоша же шпять Черниговоу **створиша же миръ** со Володимеромъ . и Даниломъ . Мьстиславъ . и Черниговъчи . *люто бо бѣ бои оу Чернигова . шже и таранъ на нь поставиша . меташа бо каменемъ . полтора перестрѣла . а камень якоже можашоу . ѡ . моужи силнии подвѣати . Ѡтоуда с миромъ* преидоша Къевоу Изаславъ же . шдинако не престааше возвелъ бѣ Полвѣцъ на Кieveъ *Даниль бо и вои его . бѣ истроудилася . поплънилъ бо бѣ вст Черниговскыи страны . воевалъ бо бѣ Ѡ крицъниа . до вознесения . створи миръ воротиса Къевоу* . Половцем же пришедшимъ Къевоу и плѣначимъ землю Роускоюу . *Даниль бо бѣ изнемоглъса* . Даниль же хоташе изиити домови . лѣсноу страну...⁶⁶.

Помітно, що порушують послідовність і містять відсилання до минулого ті фрагменти (курсив), де зосереджені звороти типу „бѣ бо”. Характерно, що вони містяться між тавтологічними формулами „створиша же миръ / Ѡтоуда с миромъ преидоша Къевоу / створи миръ воротиса Къевоу”. Також до цих фрагментів слід додати дві згадки Мстислава Глѣбовича, участь якого в подіях не підтверджується паралельним викладом *Новгородського Першого літопису* і роль якого в наведеній статті *Волинської Першої хроніки* пасивна та „факультативна”. Можна зауважити загальну особливість частини виділених фрагментів: вони ніби виправдовують Данила на такі нерішучості воювати з половцями („Даниль же хоташе изиити домови . лѣсноу страну”).

Усунувши здогадні вставки, одержуємо відносно однорідний і послідовний текст: „...посла же Володимеръ рекии . помози ми брате . Даниль же вѣлєю любовью скоро собравъ полкъ поиде . Михайль же не стерпѣвъ Ѡиде Ѡ Къева . Даниль же поиде . ко Володимероу . и пойдоста Черниговоу . Ѡтоуда же поидоша плѣначи землю поимаша гра^а многы по Деснѣ тоужевзаша Хороборъ и Сосницю . и Снѣвскъ . ингыи гра^а многии . и придоша же шпять Черниговоу створиша же миръ со Володимеромъ . и Даниломъ . Черниговъчи . Ѡтоуда с миромъ преидоша Къевоу . Изаславъ же . шдинако не престааше возвелъ бѣ Полвѣцъ на Кieveъ . Половцем же пришедшимъ Къевоу и плѣначимъ землю Роускоюу . Даниль же хоташе изиити домови . лѣсноу страну...”.

Комплекс відзначених вище рис оповіді про „чернігівську війну” має паралелі в описі битви під Торчеськом між військами Романовичів і силами угорського королевича та його союзників (1232 р. за *Inam*). Він теж включає пасажі, які порушують послідовність викладу і вставний характер яких є не менш очевидним. Вдале для Романовичів завершення бою описано так: „...Василковъ полкъ . гнаше Оугръи до становъ . и стагъ королеви подѣтали бѣахоу . **друзнии же мнози Оугре бѣжаца . шли во Галичъ становишася** . *стоащим же симъ на горѣ . и симъ на оудоль Данилови же и Василкови . поноужающима людии swoichъ . сошхати на нѣ* .

⁶⁶ Ibidem, стб. 773.

*Боу же тако извольшоу за грѣхъ . наворотиса дружина Данилова на бѣгъ . шнем же не смѣвшимъ гонити . и не бѣѣ пакости . во полкохъ . Даниловѣѣ . **развъ тѣхъ . оубьенѣѣ** пяти Данилови же наоутреа собравшоуса . не въдаше ѡ братѣ . с кимъ . кдѣ естъ . королевичъ же ѡбратиса в Галичъ зане бѣ . оуразъ великъ . в полкохъ его . **шты же Оугръ бѣжаша . шли в Галичи становишася** . и бѣѣ брань велика во дѣнь тѣ . тѣхъ бо падшихъ . много Оугоръ . а Даниловѣхъ мало боаръ . **ихже имена се бѣша Ратиславъ . Юрьевичъ . Моиси . Стенанъ братъ его . Юръ Яневичъ**”⁶⁷.*

Виділений курсивом фрагмент видається вставкою. Його вміщено поміж двох однакових ремарок „дружини же мнози / инѣи же Оугре бѣжаша . шли в(о) Галичъ/и становишася”. У ньому згадано „тих убитих п’ятьох”, імена яких названо нижче. Отже, хроніст наперед знав про кого йдеться, робив відсилку до вже наявного тексту.

За своїм змістом цей екскурс повертає читача до початку оповіді, до часу перед боєм, коли ще війська Романовичів стояли на „горах” і Данило заохочував їх спуститися в долину для битви⁶⁸. Хроніст намагається пояснити і виправдати прикрий факт – Данилова дружина побігла перед ворогом. Цьому служить, з одного боку, посилення на Божу волю і гріхи, з іншого – контраст величезних втрат королевича (який тікав до Галича) з мінімальною шкодою Данилових сил.

У даному пасажі використано вислів „Боу же тако извольшоу”, який може бути однією з ознак редагованих/вставлених фрагментів *Волинської Першої хроніки*. Зокрема, цей та аналогічний вислови вжито у вставній⁶⁹ статті 1223 р., де автор знов-таки порушує послідовність оповіді і забігає наперед: „**Боу же изволившоу** . Даииль созда градъ . именемъ Холмъ . создание же его . иногда скажемъ . **Бжнею же волею** избранъ бѣѣ . и поставленъ бѣѣ . Иванъ пискоупъ . княземъ Даниломъ ѡ клироса . великое прѣквѣ стои Бѣци . Володимерьской”⁷⁰. Також подібний вислів використано у статті 1215 р., де читається явно вставний список литовських князів („**Бжиимъ повелениемъ** . прислаша князи Литовьскии...”)⁷¹.

Таким чином, є підстави вважати, що в статтях 1232 і 1234 рр. відбулася редакція оповідей про військові кампанії, що полягала у внесенні вставок у первинний текст. Опис „лютого бою” видається однією з них. Однак те, що текст є вставкою, не означає, що він раніше читався в іншому контексті, а пізніше був переміщений. Найімовірніше, вставка про „лютий бій” нині читається в *Inam/Хлебн* на тому місці, де вперше і з’явилася. Вона не є аномалією у композиції

⁶⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 769–770.

⁶⁸ „...оувѣдав же Андѣи королевичъ . исполчивъ полькы свое . иде противоу емоу . сирѣчь на сѣчу . **пдоушоу емоу по ровни . Данилови же и Василюви . съехати бѣ со въсокихъ горъ** . и инии же браняхоу . да бѣхомъ стали на гора³⁰ браняхоу . сохода . Данилови же рекшоу . яко же писание гѣтъ . мѣдлаи на брань . страшливу дѣло имать . **поноудивъ ихъ . оускори . снити на иѣ**” *Ibidem*, стб. 767.

⁶⁹ П. П. Толочко, *Статья 6731 года Галицко-Волинской летописи и время ее написания*, „Ruthenica”, т. 4, 2005, с. 47–53.

⁷⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 740.

⁷¹ *Ibidem*, стб. 735.

Волинської Першої хроніки. Навпаки, це один з багатьох текстів, внесених на другому етапі роботи над хронікою, вірогідно (враховуючи стилістичну подібність і єдині джерела) самим же автором.

* * *

Існування спільного тексту *Інат/Хлебн* і новгородсько-софійських літописів у статтях за 1230–1240-ві роки пояснюється використанням першого у протографі останніх. Переміщення деяких фрагментів, зокрема опису бою під Черніговом і про „воювання до Володави”, сталося у протографі *НСГ+Тв* в результаті вибірки і перекомпоновки сюжетів за період від битви на Калці до завершення походу Батия.

Деякі дослідники намагалися скласти гіпотетичну „повість” про монгольську навалу з уривків різних реальних літописів, на які вона нібито була розірвана. Текст, який можна назвати *Повістю про Батиєве побойще*, справді було створено. Але не в XIII столітті і не як окремих твір. Він виник на початку XV століття як складова „загальноруського” зводу і цілком доступний нам у літописах *НСГ*. Ця літописна повість скористалася, серед іншого, текстом протографа *Інат*.

Отже, штурм Чернігова монголами 1239 р. є вторинним контекстом „лютого бою”. У *Волинській Першій хроніці* цей текст читався там, де й нині в *Інат/Хлебн* – у контексті „чернігівської війни” Данила Романовича. Немає достатніх підстав вважати, що її автор або укладач архетипу *Інат/Хлебн* (*Літописця Руського*) перемістив опис бою до статті 1234 р. (за хронологією *Інат*) з технічних, ідеологічних або інших причин.

Водночас цей фрагмент навряд чи належав до первинного тексту. Імовіріше, він був вставкою, доповненням до початкової розповіді про „чернігівську війну”. Опис „лютого бою” був однією з багатьох вставок, внесених під час редагування *Волинської Першої хроніки* її ж автором.

*

Vadym Aristov, „*Лють бою оу Чернугова*”: displacement of the texts about the events of the 1230-40s in the chronicles during the 13th–15th centuries

The origin of common texts about the Southern Rus' events of 1230–1240s in the so-called *Halician-Volhynian Chronicle* (*Hypatian* and *Khlebnikov* copies) as well as in *Novgorodian* and *Moscow* chronicle compilations of the 15th century remains under discussion. The key text is a description of the battle/combat near Chernihiv, where battering devices were used. In the *Halician-Volhynian* chronicling, the combat is placed into the context of events of 1234 (1235). In *Novgorodian* and *Moscow* compilations the description refers to the Mongol assault on the city in 1239. The most influential idea in historiography is that all the chronicles had a common source, where the combat was

a part of the narration of the Mongol invasion. It means that compilations of the 15th century reflected better that hypothetical source. This article presents arguments for the contrary idea: the description of the combat near Chernihiv (and some other fragments) were displaced in the 15th century by *Novgorodian compilers*, who used a text of *Hypatian* or *Khlebnikov* type.

(Footnotes)

1. *Лаврентьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т.1, Ленинград 1926–1928, стб. 469.
2. *Московский летописный свод*, [in:] *ПСРА*, т. 25, Москва–Ленинград 1949, с. 130.
3. *Софийская Первая летопись*, с. 204.
4. *Московский летописный свод*, с. 119.
5. *Софийская Первая летопись*, с. 219.